

Александар М. Костадиновић¹
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Департман за српску и компаративну књижевност

Прегледни рад
УДК 821.163.41.09-34 Лазаревић Л.
82.02
Примљено 15. 11. 2015.

СТЕРЕОТИП И ИРОНИЈА: ЈОШ О ВЕРТЕРИЗМУ И ЛАЗИ ЛАЗАРЕВИЋУ

У раду се аналитички приступа имаголошким аспектима „Швабице“ Лазе Лазаревића, с нагласком на релацијама које се успостављају према немачкој култури и књижевности. Аутор рада посебно разматра реторичку функцију ироније, као фигуре с амбивалентном вредношћу која истовремено омогућава проблематизовање и уписивање етничких и националних стереотипа.

Кључне речи: имагологија, стереотип, иронија, аутобиографичност, интертекстуалност

Потражи сам аутора.
Лаза Лазаревић

Критичка рецепција „Швабице“ Лазе Лазаревића, бројне њене сценске адаптације, те роман инспирисан истом љубавном причом, издвојили су је као најпопуларнију приповетку овог српског реалисте. Осим увек провокативне аутобиографске димензије, њеној популарности је значајно допринело посебно реторичко устројство. Недореченост, фрагментарност и специфична „реторика одгоде“ (МИЛОСАВЉЕВИЋ МИЛИЋ 2011), као друго лице писивости, учиниле су „Швабицу“ омиљеним аналитичко-интерпретативним штивом, али су и представљале својеврсну замку за тумаче. Несумњив артистички рафинман утицао је на то да се поетичка, не само естетска, него и идеолошка обележја Лазаревићеве прозе све више третирају као блиска очекивањима савременог читаоца. Тако је Лазаревић у очима критике прешао, чини се, најдужи могући пут: од тенденциозног писца, заговорника традиционалног морала до пропонента сасвим супротних емоционално-вредносних ставова.

Речени рецепцијски заокрет нарочито се тиче пишневог поимања српске патријархалне задруге, те његовог доживљаја страних народа и култура, с тим да је управо „Швабица“ имала кључну улогу у разматрању

¹ aleksandar.kostadinovic@filfak.ni.ac.rs

потоњег проблема. Како својом тематиком (љубав према туђинки), тако и амбијентацијом радње (Берлин 70-их година XIX века), ова приповетка је представљала добро огледно подручје за истраживање односа аутора, берлинског ђака, према немачком колективном менталитету, култури и књижевности. Датом проблему приступало се са различитом методолошком свешћу и успехом: распон критичких приступа кретао се од узредно изречених судова (и пресуда) о Лазаревићевој германофобији, заснованих махом на поистовећењу аутора и протагонисте (АЛИМПИЋ 1936: 594), преко традиционалних компаратистичких увида који, супротно томе, сведоче о плодном утицају немачке културе уопште, а затим и новелистике и поетског реализма истог порекла (КАШАНИН 2004: 126; ЖИВКОВИЋ 1994; ИВАНИЋ 2007: 34–39), до најновијих радова претежно имаголошке оријентације, који су ово питање поставили у средиште своје истраживачке пажње (ЈЕНИХЕН 2003; РАИЧЕВИЋ 20076).

Нису само поменути аспекти (тематски план и амбијент) учинили „Швабицу“ имаголошки податним материјалом. Националне предрасуде и стереотипи, тзв. „слике у главама“ актера, пре свега протагонисте Мише Маричића, представљају битан мотивацијски чинилац и значајан део реторичког репертоара у њој.

Већ на самом почетку ове епистоларне приповетке – у првом, изразито фрагментарном писму, с композиционим статусом наративног пролога, културна различитост је потенцирана као једно од њених значењских тежишта. Три реченична уломка: 1) „Поносита као...“, 2) „Dmol“, 3) „... као вуга, а они то зову haut gout...“, имају пре свега проспективну функцију, вишеструко мотивишући сижејни исход приповетке.² Последњи од фрагмената наговештава природу социјалне препреке која ће главном лику послужити као изговор за окончање љубавне везе с Немцем Аном Гутјар. Осим тога, реторичко устројство наведеног места разоткрива механизме путем којих се обликују етничке предрасуде. Ту су укрштена два клишеа преузета из два различита језика – српског („[смрди] као вуга“) и немачког („haut gout“ – „високи/одлични укус“) – чиме су укрштене и две диферентне националне перспективе. Изостављањем предмета означеног овим клишеима додатно је наглашено културно диференцирање, тј. да „припадници различитих група перципирају предмете из своје специ-

² Једно од артифицијелних композиционих решења, којем повремено прибегава Лазаревић, представљају антиципације расплета размештене у приступним деловима текста, при чему им аутор не даје карактер класичне наративне пролепсе. Реч је, према номенклатури америчке нове критике, о техници тзв. „наговештавања“ [“foreshadowing”], тј. о женетовским „претходећим опаскама“ [“amorce“/„advance mention”] (БРУКС, ВОРЕН 1979: 512; ЖЕНЕТ 1980: 76; ПРИНС 2011: 112, 148). – Чувено такво место представља дескриптивни-симболички сегмент (опис заласка сунца) којим се отвара приповетка „Све ће то народ позлатити“.

фичне, дистинктивне перспективе (‘селективна перцепција’) и долазе до различитих судова, зависних од њихове → тачке гледишта (‘селективна евалуација’ [...])“ (БЕЛИЕР 2007а: 5).

Лазаревић, нешто касније у приповеци, управо селективну перцепцију и селективно вредновање поставља као средишњи узрок сукоба између Маричића и његовог берлинског сустанара, немачког студента Макса. Тачније, испоставља се да ови процеси имају за последицу и то да идеологеме („част и јунаштво“), једнако позициониране у вредносним системима двеју култура, бивају испуњене различитим конкретним садржајима:

Ја не знам знаш ли ти њихове дуеле. То је *иронија на част, на јунаштво*, на раздрљене груди пред оштрим врхом сабље и ведро чело пред брзим зрном из пиштоља. Да то чине деца од десет година, било би разумљиво, овако је гадно.

Они, знаш, туре на очи наочаре од жице, подвезу свиленим крпама и концима сваку јачу артерију на врату и лицу, умотају десну руку такође свилом. Кроз ту свилу не може прорезати сабљица којом се они дуелишу. А та је сабљица, тако названи „рапир“, оштра само до половине, и они се секу само врхом, и то само по лицу – да види свет њихово јунаштво. Рана коју та сабљица задаје потпуно је безопасна, јер не може погодити ниједан део тела који би био опасан за цео организам. Залепи просто фластером и сутрадан све је зарасло.

Они имају једно време у години кад се морају да „дуелишу“. Онда се ревносно чепају ногама и позивају на дуеле.

(ЛАЗАРЕВИЋ 1970: 76. Курзив А. К.)³

Свесно излагање истинској опасности, према виђењу Маричића као секундарног наратора, очигледно представља чинилац чије присуство/одсуство успоставља дистинкцију између српских и немачких обичаја задовољења части. Ову различитост „визија храбрости“ критика је протумачила као дистинкцију између „епског и витешког морала“, од којих први подразумева „саможртвовање“, док се други зауставља „на симболичним гестовима ‘пуштања крви’“ (РАИЧЕВИЋ 2007б: 91–92). Уколико представници првог моралног кодекса теже обрачуна песницама, док им се дуелисање помоћу рапира чини „гадним“, утолико носиоци другог система вредности квалификују песничење као „српски“, тј. „варварски“ начин.

Овако заоштрени и супротстављени евалуативни тон уобичајен је за перцепцију страних народа, туђих културних навика и обичаја, уколико се као основа за њихову процену узму слике сопства, односно аутостереотипи. По правилу, тада долази до изражаја диференцирајућа функција

³ Сви наводи из Лазаревића дати су према издању наведеном на крају рада.

стереотипа која има задатак да истакне позитивну различитост колектива којем припадамо у односу на друге социјалне (или националне) групе (ЋИНИРЕЛА 1997: 45–46). Са становишта књижевног зналства од не-обичне је важности то да се управо овим поларизованим вредновањем обезбеђују значењски предуслови за *иронијско читање* туђе културе, какво у наведеном одломку предузима секундарни наратор. На делу је, заправо, конверзија позитивног аутостереотипа у негативни хетеростереотип приликом његовог преласка из једне културе у другу: тако се немачка представа о сопственој војној супериорности у Маричићевим очима посуврађује у милитаристичку мегаломанију без реалног упоришта.

На основу „Швабице“ могло би се чак устврдити да је Лазаревићево виђење међукултурних односа управо обележено неспоразумима и сукобима, заснованим на опозитним вредносним проценама. Актери ове приповетке, као припадници различитих нација и култура, по правилу знају само за иронијску процену туђих навика и обичаја. Није то случај само са главним јунаком, нити са укућанима пансионата из Фридрихштрасе (као својеврсног „интернационалног земљишта“). На пример, током Маричићеве и Анине шетње по берлинској шуми, довољно је да двојица пруских наредника зачују њихов разговор на француском, па да се заљубљеном пару обрате на претећи и подруљив начин.

Наведни детаљ из приповетке изгледа нам двоструко занимљив.

Најпре, сва критичка читања „Швабице“ која су се темељила на пишевом „моралном догматизму и уским схватањима“ (СКЕРЛИЋ 2000: 238–239), ксенофобији и шовинизму, не само да пренебрегавају битну разлику између писца и његових протагониста, већ занемарују и једноставну чињеницу да ни самог Маричића није могуће „спаковати“ у концепцију германофоба без остатка.⁴ Јетки и агресивни испади Лазаревићевог јунака спрам Немаца (па и декларативна тврдња – „Да! Ја их не волим [Немце].“) јесу, углавном, реакција на „кобни вилхелмовски дух“ који је прожео немачку нацију након победе у Француско-пруском рату 1870–1871. (ЈЕНИХЕН 2003: 98).

⁴ Овај остатак чини се нарочито битним за разумевање Маричићевих поступака: наиме, ако се овај лик и прогласи за ксенофоба, треба нагласити да је на делу страх од страног у себи. Редовно занемаривана епизода (дигресија) о којој приповеда Маричић на крају другог писма управо указује на тај моменат: „Помисли шта је урадио луди Никола – обријао бркове и уписао се у буршеве! Ја, као најстарији лекар, усудио сам се дати му једну лекцију, после које ми је он претио да ће ме звати на дуел, нашто му је Видак дуваница – ударио шамар!“ (45–46). – Одломак показује да су Маричићева страховања од моралне осуде у завичају имала основа. Међутим, чињеница да се исти лик појављује и као неко ко прописује границе у одношењу спрам феномена страности и као неко ко те границе прекорачује, чини његов положај амбивалентним. Пре неголи као опоруност, ову позицију одредили бисмо као тражење правога одговора на изазов страног, у широком распону од ксенофобије до ксенофилије.

Друго, лик „пруског официра“ наметнуће се у потоњој европској књижевној традицији као типична фигура којом се репрезентује „милитаризам“ – карактеристика која се, почев од датог историјског тренутка, редовно приписује немачкој нацији. Свакако, хетеростереотип о „немачком милитаризму“ има свој аналогон, па и подстицај у немачкој представи о сопственој „храбрости и ратоборности“ (ШНЕИНК-ЈУПЕ 1997: 398–399), те тако и сви маскулини представници немачког народа код Лазаревића („Дон Карлос“, лајтнант, Макс, пруски наредници) на различите начине манифестују исту, глорификујућу опседнутост идејом о *furor teutonicus*-у. Због тога Лазаревићеву приповетку (с обзиром на време њеног постанка) са становишта имагологије ваља видети и као једно од ранијих домаћих уобличења представе о милитаристичком, политички агресивном и нетолерантном менталитету Немаца.⁵

Међутим, када је већ реч о историјској условљености етнокултурних представа, треба напоменути да је током шездесетих година XIX века и код Срба била приметна сродна национална еуфорија (доба деловања Уједињене омладине српске), а да ће наредна деценија бити обележена ослободилачким Српско-турским ратовима (1876–1878) у којима ће као војни лекар учествовати и аутор „Швабице“. Можда је уместо лаконских једначина о ксенофобији одређеног порекла најисправније констатовати да Лазаревићева приповетка веродостојно евоцира општу, национално прегрејану атмосферу седамдесетих година XIX века.⁶

Није само ова немачка представа о сопству изложена Маричићевом потценитељском тумачењу. Исти однос наратор је показао и када је у питању романтичарски стереотип о Немачкој као „земљи песника и филозофа“. У често навођеној епизоди са госпођицом Ведел, Маричић је готов да генерализује елементарно незнање ове „образоване девојке“ у вези са српским приликама, прошлошћу и пореклом, те да њен случај метонимијски поистовети са целокупним стањем у „класичној Немачкој“:

Ти знаш да Србин на страни, а нарочито у класичној Немачкој, мора огулати на оваква питања; нас су толико питали немачки студенти (класично образовани – говоре латински и грчки као свој рођени језик) је ли Србија у Малој Азији; чудили су се кад смо им казали да и ми пијемо кравље

⁵ Потоња историјска догађања између српског и немачког народа ову ће негативну слику у српској књижевности и култури само продубити (КОНСТАНТИНОВИЋ 2001; ВУЧКОВИЋ 2001).

⁶ Из наведених разлога, чини нам се проблематичном али и имаголошки врло подстицајном Скерлићева конструкција о супротности између „Србенде из шездесетих [...] који се није макао из Земуна“ и човека „који је годинама провео на ведром и паметном Западу“ (СКЕРЛИЋ 2000: 239). Без сумње, тај „ведри и паметни Запад“ је Скерлићев хетеростереотип који нема много додирних тачака са светом Лазаревићеве уметничке прозе.

млеко, да месимо хлеб исто као и они, да имамо чак позориште и да смо хришћани.

(ЛАЗАРЕВИЋ 1970: 66).

И овде је превредновање туђе слике о себи (и сопственој нацији) мотивисано осећањем националног поноса протагонисте,⁷ као што је поновљена и иронијска стратегија тог превредновања.

Помоћу ироније у оба наведена случаја успоставља се ругалачка дистанца спрам петрифицираних уверења и представа које доминирају тадашњим немачким друштвом и културом. Међутим, било би преурањено иронију прогласити средством које искључиво подрива стереотипе заступљене у овом наративу.

На пример, исти критички отклон од немачких културних образаца можемо препознати и у Маричићевом иронијском именовану једног од сустанара као „Дон Карлоса“, пошто је овај био „ужасна противуречност имену“ које му је дато. Тачније, „Дон Карлос“ је приказан као стварносна супротност литерарним идеалима немачког предромантизма, отеловљеним у знаменитом драмском лику Фридриха Шилера.⁸ Међутим, ствар се компликује онда када читалац у ономе што наратор нуди као стварносни портрет „Дон Карлоса“ препозна сет широко распрострањених хетеростереотипа о Немцима. Имаголошко читање не може да пренебрегне чињеницу да овај лик, остављен готово без икакве сижејне функције, има примарно улогу „типичног Немца“, каквим га странци виде: од спољашње карактеризације која инсистира на уобичајеном немачком одевању до итеративне нарације која потенцира недостатак манира и већ помињану милитаристичку обузетост, све је подређено том јединственом циљу.⁹

Испоставља се, тако, да иронија није тек средство релативизације уврежених представа, већ да је и једна од моћних „реторичких техника дискредитације другог“ (ДОЈПМАН 2007: 350), и то управо инскрипцијом сопствених стереотипа и предрасуда. У случају „Дон Карлоса“ Маричићево исмевање немачког виђења сопства праћено је артикула-

⁷ Опозитно вредновање није једини могући вид међусобног одношења аутоимагинативних и хетероимагинативних творевина. Управо је слика Немачке као „земље песника и филозофа“ позитивни хетеростереотип с пореклом у француској књижевности и култури, који су Немци накнадно прихватили као „ласкави аутопортрет“ (БЕЛЕР 2007б: 161–162).

⁸ Сличан иронијски однос показује и Туманов, Рус настањен у истом пансионату, који физичку појаву и понашање „Дон Карлоса“ коментарише клишеом: „Kräftige deutsche Natur!“ [„Снажна немачка природа!“]

⁹ Наша теза о поступку гомилања стереотипа одговара аналитичком увиду да је „портрет ’Дон Карлоса’ остварен [...] као гротескна карикатура“ (МАКСИМОВИЋ 2003: 149). Јер, стереотип није само очврсли и поновљиви културни модел, он заправо представља „хиперболичку фигуру тог модела. Преувеличавањем он погоршава и изобличује основно начело.“ (АМОСИ 1984: 690)

цијом негативне слике просечног Немца. Сличан механизам имали смо на делу и код међусобно конкурентних поимања „части и јунаштва“. На основу свега, иронијски дискурс Мише Маричића као секундарног наратора могао би се оквалификовати као преовлађујуће етноцентричан, с тим да се поново мора нагласити да је његово искуство страности сложеније од пуке ксенофобије. То значи да се Маричић по правилу иронијом служи зарад проблематизовања туђих, али и истовременог уписивања сопствених етничких и националних представа.

Књижевно проучавање стереотипа се, међутим, не сме методолошки задовољити тек реконструкцијом и идентификацијом „слика у главама фиктивних јунака“ (и њиховим поређењем са тзв. „вантекстовним“ имагинативним творевинама). На стереотипе у књижевним саставима треба гледати као на реторичке јединице, као на „места повишене реторике“ и чиниоце „естетске игре“ (ВУКИЋЕВИЋ 2012: 175–177, 186–187), који се у текст уводе са различитим, не само идеолошким већ и поетичким интенцијама.¹⁰

Битан део реторичке игре у „Швабици“ представљају напетости између дискурса двеју наративних инстанци. Примарни (оквирни) приповедач, који у складу с погодбама епистоларне форме и „техником псеудодокумента“ има улогу проналазача преписке, својим иронијско-меланхоличним коментаром о пролазности свега што је људско, прави отклон од садржине пронађеног рукописа (МИЛОСАВЉЕВИЋ МИЛИЋ 2011: 83), а тиме и од емоционално-вредносних ставова секундарног наратора.¹¹ Дакле, врло вероватно успоставља и дистанцу спрема Маричићевог преиспољеног осећања националне дужности и етноцентричног просуђивања. Захваљујући овом моменту реторичке игре, у „Швабици“ се, заиста, не може пронаћи „рецепт за примерно патриотско владање“,

¹⁰ Због тога холандски имаголог Јуп Лерсен, заокупљен разумевањем националне карактеризације као специфичног тропа, сматра да је „текстуална интерпретација“ једно од најнеопходнијих имаголошких оруђа: „Троп се такође мора контекстуализовати унутар текста свог појављивања. Која врста текста је у питању? Које жанровске конвенције су на делу, наративне, дескриптивне, хумористичке, пропагандне? Фикционалне, наративне, поетске? Какав је статус, истакнутост и функција националног тропа унутар ових параметара? Какве рестрикције морају бити стављене ван снаге за поетско (наративно, иронијско) упошљавање дате националне карактеризације? Захваљујући свему наведеном имагологија је још увек најчвршће уковљена у област науке о књижевности.“ (ЛЕРСЕН 2007: 28)

¹¹ Исказ оквирног приповедача („Сва сујета човјеческаја, јелика не пребивајут по смрти“, тј. „Све човечеј таштина је, што год по смрти не остаје“), иако представља алузију на судбину Помпеје, те на физичка оштећења пронађеног рукописа, у великој мери кореспондира и са Маричићевим аутопортретом из епилошког писма: „Данас је управо две године дана како је Ана умрла. Шта се није од то доба променило! Ја сам постао сасвим други. [...] Све ме је оставило. Идеали и идеје, широке груди и тесне ципеле, патриотство, рад – на све да се насмејем.“ (92)

нити „победа национализма над љубављу“ (ЈОВИЧИЋ 1978: 24), чему у великој мери доприноси „иронија као књижевни поступак [...] којом се велики писац обилато служи“ (РАИЧЕВИЋ 2007б: 86).

Међутим, ако се иронија у свом интензивнијем модусу – какав је очигледно заступљен код Лазаревића – сматра „апсолутно бескрајном негативношћу“, јер „дух ироније [...] може све да рашчини, у бескрајном ланцу растварања“ (Пол Де Ман), евидентно је и да управо поменути критичка читања, премда уважавају иронију као књижевни поступак, настоје да зарад разумљивости текста исконтролишу значењске учинке овог тропа. Усаглашавање тезе да Лазаревић није био догмата, јер је захваљујући иронијској дистанци према свему имао „двојак однос – афирмације и негирања“ (РАИЧЕВИЋ 2007а: 22–23), са проценом да је ова приповетка „у својој коначној естетској поруци антинационалистичка и антипатријархална“ (ЈОВИЧИЋ 1978: 24) – било је могућно једино критичким актом заустављања ироније на пола пута. Поједноставимо: ако је Лазаревић заиста „све своје љубави и уверења проблематизовао у својим причама“, зар се то у једнакој мери не односи на младалачке емоционалне заносе, колико и и на приврженост породици и отаџбини? Постоје ли, дакле, аспекти иронијске реторичке игре који су остали неприхваћени у досадашњој рецепцији „Швабице“?

С тим питањем вратићемо се поново иронијском дискурсу Мише Маричића и скренути пажњу на она места где се његов отклон од немачке културе и менталитета преображава овога пута у дистанцу успостављену према самом себи (према „страном“ у себи), дакле, у аутоиронију. Такве, аутоиронијске моменте у приповедању Лазаревићевог јунака критика је с правом идентификовала као покушаје заљубљеног младића „да омаловажи осећање љубави као романтичарски анахронизам“ (ЈОВИЧИЋ 1978: 16), на шта би се могло придодати – као анахронизам *немачког порекла*.

Наиме, у свом узмицању од артикулације, те признавања сопствене љубави, непосредно пред упуштање у везу с Аном Гутјар, Маричић посеже и за *иронијском литераризацијом емоције*, маскирајући је у патворену и научену сентименталност. Иронијске жиге тог типа размештене су првенствено у два Маричићева писма побратиму: у седмо писмо које се отвара као пародична „парафраза сентиментално-романтичног стила“ (МАКСИМОВИЋ 2003: 148), и у шесто, „велико писмо“ које је виšekратно прожето аутоиронијским и метатекстуалним коментарима, од којих први експлицитно најављује поменути поступак литераризације: „Све ћу ти испричати. Поделићу у главе. Даћу свакој мото. Развићу сву своју музу. Тим ће бити смешније. А ти се, молим те, смеј, смеј се онако од срца, како би се ја од срца заплакао, да ме није срамота и да не морам место плача прегнути на дело поштена човека.“ (57)

Литераризација не захвата само формалне одлике писма, нити се тиче искључиво поимања љубави као „књишке емоције“, већ се протеже на целокупан доживљај стварности. Заправо, приповедач, као и у случају „Дон Карлоса“, инсистира на противуречности и разилажењу реалности и литературе (тако је, на пример, са бојом очију драгане), а на тој дискрепанцији је изграђен читав систем „контрастивних и стварносних поредбених релата непримјерених претходним метафорама“ (МАКСИМОВИЋ 2003: 148). Вођен сличном логиком, приповедач дозвољава и хотимично искривљење слике стварности зарад поштовања литерарних погодби,¹² а с тим је усклађена и нарочита „књишка“ интерпретација реалних чињеница. Наиме, у шестом писму се приповеда о кошмарном сну који јасно изражава Маричићеве страхове од одбачености у завичају, какву ће он евентуално доживети ако се ожени странкињом. Маричићево тумачење сна свесно занемарује ову стварносну димензију. Прво, наратор укида сну очигледну психолошку узрокованост, додељујући му статус пуке литерарне конвенције, а потом му задаје и прилично одређено поетичко и „географско порекло“:

Побратиме, опрости што сам те намучио и овом лудом сликом. Ја знам да ти све ово мора налицити на *отрцане немачке приповетке*. Ја не знам иначе како би смисла имала овако *сентиментална љубав*, кад не би бар једног тричавог сна било. Прогутај га, дакле.

Уосталом, да бих те успокојио, дајем ти реч да ћу одсад спавати као топ и да нећу ништа сањати.

(71. Подвукао А. К.)

Поменуто литераризација своди се, дакле, на преображавање исповедног, аутобиографског приповедања у наратив који следи логику књижевних погодби, супституишући каузалну повезаност мотива њиховом интертекстуалном мотивисаношћу. Замену психолошког узрока литерарном провенијенцијом Маричић спроводи на такав начин да се поменуто порекло проналази у немачкој сентименталистичкој књижевности.

Ово виђење подржава још један важан детаљ на који се критика није много освртала, осим што је тим поводом констатовала „иронију сумњивог укуса“ (СКЕРЛИЋ 2000: 235). Реч је о једном од два епиграфа којима се отварају поглавља „великог писма“ и којима наратор експлицитно додељује иронијску интонираност. У питању је други мото: „О, љубофи паклена! / *Потражи сам аутора*“. Упркос Маричићевом инсистирању на пореклу цитата, те на разоткривању ауторске интенције у истом, савремени читалац тешко да може удовољити овом захтеву. Не толико из методолошке предострожности реципијента који долази из епохе „смрти аутора“, колико из разлога што је, вероватно, реч о случају тзв. „изгубље-

¹² „Бледог месеца није било. (Штета! Уосталом, ти можеш целу сцену замислити спрам месечине).“ (58)

ног интертекста“. Наиме, данас је изворни контекст наведене апострофе непознат, али зато постоје секундарни текстови који макар приближно назначују смисао у којем је Маричић употребљава.¹³

У првом случају, реч је о уводном монолошком исказу Стеријиног Алексе алијас „барона Голића“: „Моја Марија, ти си се дала у талијанске песме: 'Ах љубови паклена – слатка туго срца мога'. Боље да си певала ону стару песму: 'Друге моје, не будите луде!'“ (*Лажа и паралажа*). У другом, Милица Стојадиновић Српкиња, пишући у свом дневнику (*У Фрушкој гори 1854*) о угрожености лирске поезије, користи исти стих и констатује да је и „сеоска девојка почела [...] већ певати: 'ах љубави, паклена“ (нав. према: ДОЈЧИНОВИЋ НЕШИЋ 2006). Дакле, без обзира на непознатост „талијанске песме“ из које је наведени стих наводно преузет, на основу његове пређашње цитираности (Ј. Стерија, М. Стојадиновић Српкиња) евидентно је да Маричић има на уму првенствено феномен однорођавања, тј. стицања туђинских навика мишљења и осећања под утицајем страних књижевности/културâ. Ако, пак, овај стих посматрамо само као реминисценцију на Стеријину комедију (и њену тематику), онда се епиграф још непосредније тиче штетног утицаја немачког менталитета, тј. погубних последица школовања у иностранству. Тако не само да се активира једна од предрасуда и честа књижевна тема XIX столећа о погубном утицају страних литература, него се још једном у Лазаревићевом опусу наилази на етнокултурни стеретип о „сентименталном пиварском трбуху“ као типичној карактеристици Немаца („Вертер“: 228). На извештан начин, наведени мото постаје кључ за разумевање иронијске употребе свих конвенција сентименталистичке литературе, које у свом приповедању хотимично рекреира Миша Маричић.

Ово на сасвим неочекиван начин поставља пред нас једно веома важно питање. Како треба гледати на присуство конвенција истог типа и порекла (немачка сентиментална књижевност) у „Швабици“, уколико оне превазилазе делокруг надлежности секундарног наратора, тачније, ако су део искључивих ингеренција тзв. подразумеваног писца? Да ли их и онда треба читати са истим иронијским отклоном? Да ли између аутобиографске заснованости ове приповетке и њене сентименталистичке, епистоларне форме (морфолошког решења које је у доба реализма напуштено као крајње конвенционално и анахроно)¹⁴ треба видети однос противу-

¹³ Овај случај као да даје за право Рифатеровом третирању „проблема изгубљеног/недостајућег интер-текста“. Рифатер, за разлику од Женета, сматра да ради тумачења није неопходно разоткрити конкретне интертекстове који су инкорпорирани у дати текст, већ да их је довољно реконструисати/претпоставити као аспекте социолекта (АЛЕН 2000: 121).

¹⁴ Русе сматра да „смрт те врсте“ наступа са Балзаковим објављивањем епистоларног романа *Мемоари две младе невесте* (1841/42), последњим већим романом у писмима XIX века (РУСЕ 1993: 104).

речности између стварности и фикције налик ономе код Маричића? Није ли епистоларна форма управо битна одлика Гетеовог *Вертера*, с којим се Лазаревић тако јетко обрачунава у својој истоименој приповеци? И да ли појаву „приповетке у писмима“ у српском реализму омогућава управо иронијска конотација морфолошког склопа? Ни позивање на трагичан исход приповетке, као на битан интерпретативни кључ (ЈОВИЧИЋ 1978: 17–23), не може једноставно отклонити ову иронијску могућност, јер такав расплет љубавне приче и сâм јесте препознатљива погодба вертеризма. Чини се да нерегистровање потенцијалног присуства горке и суптилне ироније на наведеним местима укида битан део реторичке игре и естетског потенцијала у „Швабици“ – превеића сложен процес поновног (иронијског) уписивања стереотипа који су већ једном (иронијски) оспорени, укључујући ту и евентуални зазор од туђинске културе, страних обичаја мишљења, вољења – и писања. Овим процесом истовременог уписивања и оспоравања конвенција сентименталистичке литературе Лазаревићев наратив се, заправо, изводи у стање пуне семантичке неодлучивости.¹⁵

Запажено може имати последице начелнијег важења, јер нас на сасвим нов начин враћа давно изнесеним тезама о нарочитом односу између сентименталности и ироније као битним чиниоцима Лазаревићеве ауторске поетике. Наиме, Лазаревићева сентименталност редовно је била проглашавана како психолошком диспозицијом овог аутора, тако и последицом немачког културног и књижевног утицаја,¹⁶ док је (ауто)иронија била сматрана њеном интонационом и поетичком противтежом (КАШАНИН 2004: 123). У светлу горе изнесених чињеница, а у дослуху с неким скоријим читањима, по којима Лазаревић, заправо, испитује ограничења реалистичког дискурса,¹⁷ иронија – традиционално одређивана као реторичка фигура која „куди похвалом и хвали кућењем“ – код Лазаревића може бити и више од реакције на сопствену претерану емоционалност: она постаје алиби, повод и могућност да та емоција, упркос погодбама и рестрикцијама епохе, проговори, дозвољавајући чак и вертеровски начин.

¹⁵ Као препреке за лако препознавање ове иронијске компоненте у „Швабици“ појављују се макар једна од пет Бутових „парализујућих недостатака“ у разумевању ироније. Реч је о „емоционалној неприкладности“ која се састоји како у емоционалној преосетљивости, тако и у резистентности (БУТ 2008: 38–46). Емоционална амбивалентност, која се налази у основи Лазаревићеве ироније (комбинација „смеха“ и „плача“, како је то већ експлицирано у једном од цитираних одломака), захтева управо избалансиран став интерпретатора.

¹⁶ „Он који никако није марио за Немце, и који је употребљавао сваку прилику да исмеје и изобличи немачку сентименталност, био је више но ико од његових књижевних савременика међу српским писцима интимно близак тим истим Немцима и њиховој сентименталности.“ (СКЕРЛИЋ 2000: 233).

¹⁷ Према Драгани Вукићевић, Лазаревићева „језичка ексцентричност“, тј. „катахресе“ представљају „шупљине у самом реалистичком дискурсу“, сведочећи тако о „(не)читљивости и (не)изрецивости душе“ у оквирима реалистичке поетике (2011: 46–51).

Цитирана литература

- АЛЕН 2000: Allen, Graham. *Intertextuality*. London – New York: Routledge, 2000.
- АЛИМПИЋ 1936: Алимпић, Добривоје. „О француском утицају на Лазу К. Лазаревића“. *Српски књижевни гласник*, XLVIII/8 (1936): стр. 592–600.
- АМОСИ 1984: Amossy, Ruth – Therese Heidingsfeld. „Stereotype and Representation in Fiction“, *Poetics Today*, Vol. 5, No. 4, (1984), pp. 689–700.
- БЕЛЕР 2007: Beller, Manfred. „Perception, image, imagology“, in: Manfred Beller – Joep Leersen (eds.), *Imagology. The cultural construction and literary representation of national characters. A critical survey*. Amsterdam – New York: Editions Rodopi B.V., 2007, pp. 3–16.
- БЕЛЕР 2007: Beller, Manfred. „Germans“, in: Manfred Beller – Joep Leersen (eds.), *Imagology. The cultural construction and literary representation of national characters. A critical survey*. Amsterdam – New York: Editions Rodopi B.V., 2007, pp. 159–166.
- БРУКС, ВОРЕН 1979: Brooks, Cleanth – Robert Penn Warren. *Understanding Fiction*. Third edition. New Jersey: Prentice-Hall, 1979.
- БУТ 2008: Бут, Вејн. „Реторички сусрет као извор норми“. Прев. В. Гвозден, у: Миодраг Радовић (прир.), *Књижевна реторика данас*. Београд: Службени гласник, 2008, стр. 37–48.
- ВУКИЋЕВИЋ 2011: Вукићевић, Драгана. „(Не)читљивост или (не)исписивост душе (О непомирљивим читањима Лазаревићеве прозе“, у: Милега Аћимовић Ивков (ур.), *Приповедна уметност Лазе К. Лазаревића*. Шабац: Библиотека шабачка, 2011, стр. 39–53.
- ВУКИЋЕВИЋ 2012: Вукићевић, Драгана. „Стереотип о Грцима и Цинцарима у српској књижевности 19. века“, у: Дубравка Поповић Срдановић (прир.), *Други о Србима, Срби о другима*. Ниш: Филозофски факултет у Нишу, 2012, стр. 175–187.
- ВУЧКОВИЋ 2001: Вучковић, Радован. „Путописи Станислава Винавера и Милоша Црњанског о Немачкој“, у: Слободанка Пековић (ур.), *Књига о путопису*. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2001, стр. 283–295.
- ГВОЗДЕН 2001: Гвозден, Владимир. „Циљеви и полазишта имаголошког проучавања књижевности“. *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, 49/1-2 (2001): стр. 211–224.
- ДОЛПМАН 2007: Deupmann, Christoph. „Irony“, in: Manfred Beller – Joep Leersen (eds.), *Imagology. The cultural construction and literary representation of national characters. A critical survey*. Amsterdam – New York: Editions Rodopi B.V., 2007, pp. 348–351.
- ДОЈЧИНОВИЋ НЕШИЋ 2006: Dojčinović Nešić, Biljana. „’To kod mene uvek mora biti miko fo’: ženska realnost kao konstrukcija u Sterijinim komedijama“, *Scena: časopis za pozorišnu umetnost*, XLII/1 (januarmart 2006). <www.pozorje.org.rs/scena/scena106/9.htm> 15. I 2014.

- ЖЕНЕТ 1980: Genette, Gérard. *Narrative Discourse. An Essay in Method*, trans. Jane E. Lewin. Ithaca – New York: Cornell University Press, 1980.
- ЖИВКОВИЋ 1994: Живковић, Драгиша. „Лаза Лазаревић и Хајзеова ’теорија о соколу‘“, *Европски оквири српске књижевности*, књ. V. Београд: Просвета, 1994, стр. 33–43.
- ИВАНИЋ 2007: Иванић, Душан. „Историјско-типолошки статус реализма у српској књижевности“, у: Душан Иванић – Драгана Вукићевић, *Ка поетици српског реализма*. Београд: Завод за уџбенике, 2007, стр. 13–50.
- ЈЕНИХЕН 2003: Jähnichen, Manfred. „Берлинске године Лазе Лазаревића“. *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 31/2 (2003), стр. 95–100.
- ЈОВИЧИЋ 1978: Jovičić, Vladimir. *Pesnik moralne nostalgije*. Београд: Prosveta, 1978.
- КАШАНИН 2004: Кашанин, Милан. „Светлост у приповеци“, *Судбине и људи. Огледи о српским писцима*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2004, стр. 109–126.
- КОНСТАНТИНОВИЋ 1991: Константиновић, Зоран. „Вертеризам и бајронизам (Компаратистичка маргиналија уз разматрање нашег ширег простора)“, у: Симха Кабиљо-Шутић (ур.), *Бајрон и бајронизам у југословенским књижевностима*. Београд – Загреб: Институт за књижевност и уметност – Завод за знаност о књижевности Филозофског факултета, 1991, стр. 81–85.
- КОНСТАНТИНОВИЋ 2001: Константиновић, Зоран. „Немачка у српским путописима“, у: Слободанка Пековић (ур.), *Књига о путопису*. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2001, стр. 275–281.
- ЛЕРСЕН 2007: Leerssen, Joep. “Imagology: History and Method”, in: Manfred Beller – Joep Leerssen (eds.), *Imagology. The cultural construction and literary representation of national characters. A critical survey*. Amsterdam – New York: Editions Rodopi B.V., 2007, pp. 17–30.
- МАКСИМОВИЋ 2003: Максимовић, Горан. *Тријумф смијеха. Комично у српској умјетничкој прози од Доситеја Обрадовића до Петра Кочића*. Ниш: Просвета, 2003.
- МИЛОСАВЉЕВИЋ МИЛИЋ 2011: Милосављевић Милић, Снежана. „Наративне стратегије у ’Швабици’ Лазе Лазаревића“, у: Милета Аћимовић Ивков (ур.), *Приповедна уметност Лазе К. Лазаревића*. Шабац: Библиотека шабачка, 2011, стр. 81–92.
- ПРИНС 2011: Prins, Džerald. *Naratoški rečnik*. Prev. Brana Miladinov. Београд: Službeni glasnik, 2011.
- РАИЧЕВИЋ 2007а: Раичевић, Горана. „Лаза Лазаревић – јунак наших дана“, *Лаза К. Лазаревић – јунак наших дана*. Београд: Академска књига, 2007, стр. 7–50.
- РАИЧЕВИЋ 2007б: Раичевић, Горана. „Мотив страног у приповеткама Лазе Лазаревића“, *Лаза К. Лазаревић – јунак наших дана*. Београд: Академска књига, 2007, стр. 75–98.

- РУСЕ 1993: Русе, Жан. „Један књижевни облик: роман у писмима“, *Облик и значење. Огледи о књижевним структурама од Корнеја до Клодела*. Прев. И. Димић. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 1993, стр. 103–153.
- СКЕРЛИЋ 2000: Скерлић, Јован. „Лаза К. Лазаревић. Књижевна студија“, *Писци и књиге III. Студије*. Изабрао и прир. Ј. Пејчић, Изабрана дела Јована Скерлића, књ. 4. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2000, стр. 229–248.
- ЋИНИРЕЛА 1997: Cinnirella, Marco. “Ethnic and National Stereotypes: A Social Identity Perspective”, in: C. C. Barfoot (ed.), *Beyond Pug’s Tour. National and Ethnic Stereotyping in Theory and Literary Practice*. Amsterdam – Atlanta: Rodopi, 1997, pp. 37–51.
- ШНЕИНК-ЈУПЕ 1997: Schnöink-Juppe, Marion. “The Image of Nazi Germany in British Popular Literature”, in: C. C. Barfoot (ed.), *Beyond Pug’s Tour. National and Ethnic Stereotyping in Theory and Literary Practice*. Amsterdam – Atlanta: Rodopi, 1997, pp. 393–411.

Извори

- ЛАЗАРЕВИЋ 1970: Лазаревић, Лаза. *Дела*, ред. Ж. Бошков. Нови Сад – Београд: Матица српска – Српска књижевна задруга, 1970.

Aleksandar M. Kostadinović

STEREOTYPE AND IRONY: MORE ABOUT WERTHERISM AND LAZA LAZAREVIĆ

The paper analytically assesses the imagological aspects of “Švabica” by Laza Lazarević, with the emphasis on the relations established towards German culture and literature. Special attention is paid to the semantic aspects of the auto-imaginative and hetero-imaginative creations, and thus to the rhetorical function of irony in the literary text as a figure bearing ambivalent value – simultaneously enabling and disabling ethnic and national stereotype and prejudice input.

Key words: imagology, stereotype, irony, autobiography, intertextuality